

ЕУРАЗИЯНЫҢ МАТЕРИАЛДЫҚ ЕМЕС МҰРАСЫН САҚТАУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘЖІРИБЕСІ РЕТІНДЕ ЖОЙЫЛЫП БАРА ЖАТҚАН ТІЛДЕРДІ ҚҰЖАТТАУ

Д-р Андрей Фильченко

Тілдер, лингвистика және әдебиет кафедрасының меңгерушісі,

Назарбаев Университеті

andrey.filchenko@nu.edu.kz

АБСТРАКТ

Бүгінгі бағалауға сәйкес, 21 ғасырда әлемдік лингвистикалық әртүрліліктің 50-ден 80%-ы жоғалады, яғни әлемдегі 6500-ге жуық ауызекі тілдің 3500-ге жуығы пайдаланылмайды.

Тіл мыңдаған жылдар бойы жинақталған адам білімінің ерекше байлығы болғанымен, Орталық және Солтүстік Еуразияның көптеген тілдері жойылып кету қаупі бар. Сонымен қатар, бұл тілдер мен диалектілердің көпшілігі тікелей қауымдастықтан тыс жерде аз белгілі және академиялық ортада аз зерттелген, бұл мәселені ушықтырады.

Заманауи әдістемелік және техникалық жағынан алдыңғы қатарлы тілдерді құжаттау материалдық емес материал арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Құжаттама бойынша жобалар нәтижесінде пайда болған, соның ішінде Назарбаев Университетінің ғылым және технологиялар мектебінің тілдер, лингвистика және әдебиет кафедрасында құрылған жаңа электрондық кітапханалар мен мұрағаттар Еуразияның лингвистикалық және мәдени алуан түрлілігін сақтау проблемаларын шешуге ықпал етеді. Жобалардың ақпараты мен деректері аймақтың тілдері мен мәдениеттерінің тарихына, эволюциясына, өзгеруіне және өзгеруіне қатысты дауларға маңызды эмпирикалық үлес болып табылады. Жобалық тәжірибе сонымен қатар цифрлық технологиялардың ұлттық азшылық тілдерін/мәдениетін қолдаудағы және жандандырудағы рөлі туралы пікірталастардың дәлелі ретінде, сонымен қатар тілдің жойылу қаупін азайту үшін ең жақсы тәжірибені дамытуда пайдалы.

Жобалар, әрине, ең алдымен, қауымдастықтардың тілдік және мәдени мәліметтеріне бағытталған, бірақ олардың маңызды құрамдас бөлігі мұраны сандық мұрағаттау және соған байланысты техникалық, әдіснамалық және этикалық мәселелер, тілдік/мәдени қауіпсіздік пен өміршеңдікке әсер ету болып табылады.

Әр түрлі бағалаулар бойынша, әлемдегі тілдік әртүрліліктің 50% – тан 80% – ке дейін 21 ғасырда жойылып кетеді, яғни қазіргі уақытта сөйлейтін 6500 тілдің 3500-ден астамы әлемнің әртүрлі бөліктерінде қолданыла бермейді. Бұл тілдердің көпшілігінде стандартталған немесе тіпті жазбаша нысаны жоқ, сондықтан олар табиғи түрде – ауызша сөйлеу идиомалары түрінде болады және ұрпақтан-ұрпаққа беріледі.

Өкінішке орай, Орталық және Солтүстік Еуразиядағы бірнеше тілдер кейбір жағдайларда айтарлықтай із қалдырмай жоғалып кетуі мүмкін. Көбінесе бұл аз

зерттелген және жақсы сипатталмаған тілдер мен тілдік сорттар, бұл мәселені одан әрі ұшықтырады. Әрбір тіл – мыңдаған жылдар бойы жинақталған және әмбебап және ерекше ерекшеліктерді, сондай-ақ адамның білімі мен қарым-қатынасының мүмкін шектеулерін түсінуді ұсынатын адам білімінің ерекше байлығы.

Осылайша, аймақтағы тілдік әртүрлілік пен өзгерістерді құжаттау және зерттеу кез-келген мәдени мұраны сақтау бағдарламасының маңызды құрамдас бөлігі болуы керек екенін мойындау өте маңызды. Тілдік әртүрліліктің әдіснамалық және технологиялық тұрғыдан қатаң заманауи құжаттамасы, шын мәнінде, материалдық емес: иллюзиялық және үнемі өзгеріп отыратын – тіл мен мәдениетті материалдық емес: сенімді және қол жетімді лингвистикалық мәліметтер базасы мен кең қолданбалы әлеуеті бар қоймаларға айналдыру жаттығуы болып табылады.

Орталық Азия аймағына, атап айтқанда, Қазақстанға жақындай отырып, бұл облысты әртүрлі бағыттағы өзара іс-қимылдың, түрлі тілдердің (генетикалық байланысты және жоқ) өзгерістері мен өзгерістерінің, соның ішінде көптеген Еуразиялық тілдік отбасылардың: түркі, моңғол, орал аренаһы ретінде көруге болады. Палеоазиялық, үнді-еуропалық, Қытай-Тибет, семит. Алайда Қазақстанда қазіргі Жергілікті зерттеу дәстүрлерінің басым бөлігі ең алдымен Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдің жазба түркі / Алтай артефактілеріне немесе консервативтік теориялық негіздер мен зерттеу әдіснамаларын жиі пайдалана отырып, орныққан әдеби дәстүрлер мен фольклорға шоғырланған сияқты. Социоллингвистика Қазақстандағы қарқынды дамып келе жатқан зерттеу салаларының бірі болғанымен, жобалардың көпшілігі көптілділік жағдайларын анықтау мен сипаттауға және бұрын анықталған сөйлеу қоғамдастықтарына қатысты тіл саясатының аспектілеріне назар аудара отырып, зерттеу сипатына ие деп санайды.

Жақында жүргізілген зерттеулер экзоглоссальды және теңгерілмеген, әртүрлі құрылымдық типтегі генетикалық байланысты және үлестес емес, кеңейтілген байланыс жағдайында бірге өмір сүретін Қазақстандағы тілдік жағдайға қатысты өте аз болды. Алайда, осы зерттеулерде жиі қолданылатын сауалнамалар мен санақтарда респонденттер көбінесе тілді этникалық шығу тегімен шатастырады, ал тілді меңгерудің нақты деңгейі мен тілді қолданудың функционалды бағыттары жалпы түсініксіз болып қалады және тексерілмеген, әсіресе, жергілікті диаспоралардың жоғары тығыздығымен сипатталмайтын тілдер үшін (мысалы, Қазақстандағы ұйғыр және корей тілдері жағдайында).

НУ-да орталық және Солтүстік Азия тілдерін, соның ішінде этникалық азшылық топтарының жойылып бара жатқан тілдерін құжаттауға және талдауға бағытталған соңғы және қазіргі жобалар болды. Осындай жобалардың бірі жойылып кету қаупі бар Оңтүстік Сібірдегі түрік азшылықтарының үш тілін жан-жақты құжаттауға арналды: Телеут, Эушта Чат және Мелец Чулым. Осы 5 жылдық жобаның нәтижесінде аудио-видео жазбалар мен кең метадеректер бар, қол жетімді аннотацияланған мультимедиялық корпустар мен осы тілдердің сандық лексикасына ұйымдастырылған, Лондондағы SOAS-да халықаралық құрып кету қаупі төнген тілдер мұрағатының қолдауымен және жетекшілік ететін үлкен мультимедиялық сандық мәліметтер базасы құрылды.

Басқа, таяудағы халықаралық бірлескен жоба қазіргі заманғы ауызекі қазақ тілінің мультимедиялық корпусын дамытуға бағытталған. 2021 жылғы қаңтарда іске қосылған бұл жоба қазақ тілін оның қазіргі жағдайында оқып-үйрену үшін қазіргі заманғы зерттеу инфрақұрылымындағы эмпирикалық олқылықтың орнын толтыруда, оның әлеуметтік және аймақтық вариацияларында табиғи қазақ сөзінің қазіргі бай аннотацияланған мультимедиялық корпусын енгізу арқылы бағытталған. Қарқынды білім беру компонентін ескере отырып әзірленген бұл жоба Орталық Азияның неғұрлым кең өңірлік контексіндегі қазақ тілінің алуан түрлілігін, байланыстарын, вариациялары мен өзгерістерін зерттейді, өңірдің мәдени құрамының қазіргі және өткен жағдайларының лингвистикалық егжей-тегжейін ашып көрсетеді. Бұл жоба айтарлықтай қолданбалы әлеуеттен басқа, қазақ тілі бойынша қолда бар ресурстар үшін (негізінен жазбаша тілдердің стандартталған алуан түрлілігіне бағдарланған қолда бар корпоративтік жобалар сияқты), зерттеулерде, білім беруде, саясатта, өндірісте және өнеркәсіпте одан әрі пайдалану үшін деректердің күрделі жүйесін жасауды маңызды жетіспейтін компонентті қамтамасыз етеді.

Осы деректер қоймаларын пайдаланатын зерттеу бағдарламалары және оларды қолдану әдістемесі сияқты ірі зерттеу салаларына бағытталған:

жергілікті тілдік әртүрлілікті, өзгермелілікті және ауқымның кең контекстіндегі өзгерістерді зерттеу:

- табиғи сөйлеу мінез-құлқындағы көптілділік аспектілері (кодтарды ауыстыру, кодтарды араластыру, тілдік ауысулар);
- тілдік педагогикаға қатысты табиғи тілдік әртүрлілік және вариативтілік;
- көптілділіктің тарихи, типологиялық, Әлеуметтік және танымдық аспектілері;
- көптілді контекстегі дәстүрлі және заманауи мүсіндік туындылар;
- цифрлық гуманитарлық ғылымдар және аймақтағы мәдени мұраны сақтау.

«Триангуляциялық» талдауда лингвистикалық, мәдени және генетикалық деректерді нәтижелі түрде біріктіретін LAG зерттеу идеологиясы сияқты қазіргі заманғы пәнаралық зерттеу шеңберлері тәртіптік теорияларды қатаң пәнаралық тексеруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, ол көптеген жаңа синергетикалық әдістерді қолдана отырып, пәннен тыс деректердің объективті түсіндірілуін, жергілікті ежелгі және соңғы адамзат тарихының әмбебап модельдерін құруды қамтамасыз етеді. Әр түрлі пәндерден мәліметтерді біріктіру (лингвистика, антропология және археология, сонымен қатар ежелгі және қазіргі ДНҚ талдауы) қазіргі немесе ежелгі генетикалық, мәдени және лингвистикалық вариациялардың таралуына негізделген процестер туралы тұжырымдарға өте тиімді тәсіл болды. LAG-мен рухтандырылған осындай пәнаралық бағдарламалардың мысалдары ғылым және адамзат тарихы институтының «гендер, тіл, мәдениет» зерттеу бағдарламасын қамтиды. Йендегі Макс Планк.

Адамзат тарихын талдауға пәнаралық көзқарастар, егер бұрын болмаса, XX ғасырда қалыптасты. Тіл білімінде, мысалы, тіл білімі мен археология арасындағы интерфейснің пайдалылығын ерте тану 1960-1980 жылдары үнді-еуропалық, Орал және Алтай тілдік отбасыларының протодомдарын ерте қайта құруға оралады.

1990 жылдардың аяғы мен 2000 жылдардың басында популяциялық генетикадан тілдік ұқсастық пен өзгергіштікті талдауға бейімделген математикалық модельдер мен статистикалық әдістер алғаш рет қолданылды (Архибальд соавт. 2003; McMahon & McMahon 2005). Бастапқыда эволюциялық қатынастарды және биологиялық түрлердің бөліну уақытын зерттеу үшін пайдаланылған Байес филогенетикалық әдістері белгіленген тілдік отбасылардағы негізгі лексиканы отбасылардағы гетерогенділікті және олардың кіші топтарының тұрақтылығын сандық бағалау үшін салыстыру үшін қолданылды. Мұндай зерттеулер тарихи-салыстырмалы лингвистиканың бұрыннан келе жатқан проблемаларына, мысалы, генетикалық тұқым қуалаушылықпен салыстырғанда байланыс өзара әрекеттесуінің әсері сияқты эмпирикалық тұрғыдан қатаң түрде жүгінеді.

Басқа зерттеулерде лингвистикалық мәліметтерге қолданылатын сандық филогенетикалық әдістер тілдік қауымдастықтардың эволюциялық тарихын анықтауға көмектеседі. Биологиялық модельдерге сүйене отырып, тілдік отбасылардағы макроэволюциялық процестер мәдени өзара әрекеттесулерге немесе тілдік әртараптандыруға әсер ететін қоршаған ортаның өзгеруіне байланысты қарастырылды. Бұл зерттеулер тілдік отбасылардағы әртүрлі топтар мен кіші топтар үшін дәстүрлі түрде құрылған хронологияларды тексеруге немесе дауласуға мүмкіндік береді және қоршаған ортаның өзгеруімен және популяциялардың мәдени өзара әрекеттесуімен бірге болуды ұсынады (Honkola et al., 2013; Trudgill 2011).

Генді бағдарламасының қатысушылары атап өткендей, адамзат тарихы институтында тіл, мәдениет. Макс Планк гуманитарлық ғылымдар, генетикалық деректерді талдау кезінде мәдени және лингвистикалық мәліметтермен қатар бірқатар кең зерттеу мәселелері шешіледі:

- Генетикалық әңгімелер археология мен Лингвистика тарихымен қалай немесе қайда сәйкес келеді?
- Генетикалық әртүрлілікті қандай мәдени процестер жасайды / қолдайды?
- Генетикалық тұжырымдарды тарих ғылымдарының тұжырымдарымен қалай жақсы біріктіруге болады? (<https://www.shh.mpg.de/DLCE-research-overview>)

Тағы да, адамзат тарихы институтының бағдарламаларында айтылғандай. Макс Планк гуманитарлық ғылымдар, жаңа пәнаралық зерттеу идеологиясының (LAG) ғылыми маңыздылығы мүмкіндік береді:

- Генетиктер, лингвистер және археологтар үшін анықтамалық материалдар ұсыну.
- Генеалогиялық туыстық және генетикалық емес адамдар үшін демография туралы ақпарат алу.
- Пәнаралық перспективада адамзат тарихы мен әртүрлілігі туралы сұрақтар қою.
- Мәдени берудің күрделі тетіктері туралы нақты түсінік қалыптастыру
- Уақыт өте келе мәдени ерекшеліктердің өзгеруі адамның тарихын бақылау қабілетімізге әсер етіп қана қоймай, сонымен бірге «популяцияны» зерттеу бірлігі ретінде анықтауға әсер ететінін түсіну.

Ғылым және адамзат тарихы институты. Макс Планк:
<https://www.shh.mpg.de/553680/gelato-genes-and-languages-toght>

НУ болашақ жобалары Орталық Еуразияның адамзат тарихын зерттеудің пәнаралық тәсілдерін әзірлеуде қолдана алатын модельдер, ғылым және адамзат тарихы институтының кейбір бағдарламалары мысал бола алатын ең жақсы тәжірибелерді ұстануы мүмкін. Макс Планк және оған қосымша:

аймақтың тілдік және мәдени әртүрлілігін құжаттау және талдау бойынша жобалар, сондай-ақ адамзаттың тарихы, тілдер арасындағы қарым-қатынас және тілдік өзгерістер процестері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін әдістерді әзірлеу (мысалы: Glottobank):

- отбасындағы тілдердің олардың лексиконында бір-бірімен қалай байланысатынын білу үшін мәліметтер базасын жасайтын немесе қосатын жобалар сапалы да, сандық зерттеу мақсаттарына да қызмет етеді (мысалы: негізгі лексикадағы Cognasu).

- адамның генетикалық және мәдени эволюциялық жүйелері арасындағы өзара іс-қимыл жөніндегі жобалар, лингвистика-антропология-археология-популяциялық генетика мен сандық тарихтан адамның эволюциялық тарихын зерттеудің кешенді тәсіліне әдістер мен деректерді интеграциялау (мысалы: гендік мәдениеттің коэволюциясы (им. Макс Планк гуманитарлық ғылымдар)).

- археология, генетика және лингвистика саласындағы мамандар арасындағы өзара түсіністікке және өзара іс-қимылға ықпал ететін, адамның тарихын қосымша және тұтас зерттеуге ұмтылатын іс-шаралар (аймақтың пәнаралық тарихы (адамзат тарихы институты). Макс Планк гуманитарлық ғылымдар)).

- мәдени дәстүрлердің жергілікті өңірлік әртүрлілігін, әртүрлілік эволюциясына әсер ететін факторларды зерттеу, өңірдің жергілікті қоғамдастықтарының тілдері мен мәдениеттерінің әртүрлілігі мен жақындасуын туғызатын тарихи және қазіргі заманғы процестерді түсіну, дін ерекшеліктері құрылыммен бірге қалай дамығанын түсіну адами элеуметтік жүйелер және физикалық орта (мысал: өңірлік тілдер және өмір салты (олар. Макс Планк гуманитарлық ғылымдар)).

- аймақтық қоғамдар үшін мәдени, лингвистикалық, экологиялық және географиялық ақпаратты біріктіретін, қоғамдарды олардың географиялық орналасуымен және жалпы лингвистикалық шығу тегімен байланыстыратын, мәдениаралық өзара әрекеттесудің бақыланатын модельдеріндегі қоршаған ортаның, кеңістіктік жақындықтың және мәдени шығу тегінің рөлін зерттеу үшін есептеу әдістерін қолданатын зерттеулер. аймақтағы әртүрлілік (мысалы: орындар, тілдер, мәдениет және қоршаған орта (адамзат тарихы институты). Макс Планк гуманитарлық ғылымдар)).

Кез-келген осындай зерттеу бағдарламасының негізі сандық мәліметтер базасы түрінде заманауи сапалы эмпирикалық мәліметтер болып табылады.

Мәдени мұраны сақтау бағдарламалары болып табылатын цифрлық гуманитарлық ғылымдардың бұл саласында кітапханалар ұзақ мерзімді хостинг

және лингвистикалық мәліметтер базасы мен репозиторийлерге тұрақты қызмет көрсету сияқты маңызды рөл атқара алады.

Қазіргі заманғы мұражайлардың рөлін қайта қарастыру сияқты, қазіргі заманғы кітапханалар мәдени жұмыстардың артефактілерін пассивті мұрағаттаудан тыс институттар ретінде қазіргі және болашақ зерттеулер мен білім берудегі орнын қайта құруда. Олар лингвистикалық сандық мәліметтер базасы мен репозиторийлерді қоса алғанда, әртүрлі зерттеу және білім беру ресурстарын іздеумен және басқарумен белсенді айналысатын ғылыми-зерттеу және білім беру мекемелеріне айналады.

Лингвистикалық мәліметтер базасы контекстінде өткен кезеңнің көптеген мысалдары бар, олар жобаның корпусын құрудан басқа, оның барлық күрделілігімен, мүмкін одан да күрделі және ресурстарды қажет ететін міндет оның тұрақты ұзақ мерзімді қызмет көрсетуі және одан әрі дамуы болып табылады, оған қосымша зерттеулер мен білім беру үшін құндылық қосады, оны өзекті, қол жетімді және сараптамалық кеңестермен, яғни кең қолданбалы құндылығы бар тірі ресурстармен қамтамасыз етеді.

Осыған байланысты университет кітапханалары сандық мәліметтер базасында және репозиторийлерде құнды лингвистикалық / мәдени ресурстарға тұрақты қызмет көрсетуді қамтамасыз ету үшін ғана емес, сонымен қатар пайдаланушыларды зерттеу мен білім беру, саясатты әзірлеу, аймақтағы тілдік және мәдени әртүрлілікті сақтау және жандандыру саласындағы әртүрлі жобаларға арналған осы бірегей эмпирикалық ресурстардың ең заманауи және теориялық негізделген қосымшаларына бағыттау үшін ерекше орын алады.